

Jiří REJZEK

Praha

Ještě k fonetickým vlivům staré němčiny na starou češtinu

0. V historickém vývoji češtiny je několik hláskových změn, o nichž se uvažuje, že mohly být provedeny pod vlivem němčiny. Jsou to: stč. přehlásky *'a > ě, 'o > ě, 'u > i*; ztráta měkkostní korelace; diftongizace *ó > uo, ý > ej, ú > ou*.

0.1. Německý vliv u většiny výše uvedených změn připouštěl Gebauer (1896), jeho mínění částečně revidoval Beer (1905); jako s nepochybným faktem s ním počítá Novák (1939–1940). Další české historické mluvnice (Trávníček 1935, Komárek 1962, Lamprecht 1986) se snažily hledat příčiny hláskových změn spíše uvnitř jazykového systému, i když Komárek a Lamprecht v některých případech německý vliv nevylučovali. Přímou se proti němu vyslovil Trost (1965, 1995). V jednom z posledních příspěvků k tématu však známý polský lingvista L. Bednarczuk (2000) znovu přehodnotil celou otázku a jednoznačně se vyslovil pro německý vliv nejen na jednotlivé hláskové změny, ale i na celý fonologický systém češtiny, především jeho vokální složku. Toto jeho razantní tvrzení nás vede k opětovnému otevření a přezkoumání celé otázky, i když naše argumentace bude založena většinou na již známých faktech.

0.2. Příčiny hláskových změn obecně patří k nejproblematictějším otázkám historikosrovnávací jazykovědy. V poslední době se zdůrazňuje především sociolingvistický aspekt jazykové změny (srov. přehled vývoje názorů u Hocka 1991, s. 627 n.). Otázka vnějšího vlivu na hláskové a obecně jazykové změny však není – pokud je nám známo – dostatečně metodologicky zpracována. K některým aspektům tohoto vlivu se vyjadřuje např. Trost (1995, s. 110), když za jeho

základní podmínku považuje bilingvismus dané jazykové oblasti. Lamprecht (1958, s. 91) na příkladě češtiny soudí, že jazyk se při možnostech různého vývoje přiklání k těm vývojovým tendencím, které jsou ve shodě s jazyky sousedními, a někdy z nich přijímá podněty k rozvinutí změn, pro něž jsou v systému vhodné předpoklady. K podobnému zjištění dospívá Vachek (1962, s. 45), když říká, že „jazykový systém (a zvláště jeho zvukový plán) neakceptuje takové vnější zásahy, které by byly v rozporu s jeho strukturními potřebami“.

S vnějším vlivem se většinou počítá pro prehistorické období, při formování fonologických systémů prajazyků, kdy k vzájemnému intenzivnímu kontaktu a prolínání etnik běžně docházelo. Uvedme si např. protoslov. změnu *s > (š) > ch* po *i, u, r, k*, která se (stejně jako některé jiné změny) vykládá íránským vlivem. Je to však vliv pouze fonetický, protože v indoír. je změna *s > š* součástí obecnější tendence ke vzniku dentálních cerebrál po zmíněných hláskách, která nemá ve slov. nejmenší stopy. Počítat tedy s tím, že cizí jazyk zásadně změní – navíc již v historické době – fonologický systém jiného jazyka, systém, který je již etablovaný a vyvíjí se na základě vlastních vnitřních tendencí, je podle našeho názoru krajně odvážné.

0.3. Bednarczuk svoji argumentaci zakládá na zkoumání těchto dílčích otázek:

- 1) staročeský vokální systém a jeho geneze,
- 2) vývojové tendence hornoněmeckého vokalismus,
- 3) sociolingvistická situace ve středověkých Čechách,
- 4) podobné procesy na německo-západoslovanském pohraničním území,
- 5) z toho vycházející konfrontace staročeského a středohornoněmeckého vokalismus s cílem vyjasnit charakter jejich vzájemné podobnosti.

Jak už bylo naznačeno výše, Bednarczuk dochází k tomu, že inovace staročeského vokálního systému a určitá podoba s některými hláskoslovnými změnami hornoněmeckými není záležitostí nahodilou či typologickou, ale že tu jde o německý vliv na českou fonetiku a fonologii.

0.4. V našem příspěvku se pokusíme posoudit pravděpodobnost německého vlivu na jednotlivé stč. hláskové změny z těchto hledisek: (1) chronologické a sociolingvistické souvislosti změny, (2) průběh a podmínky změny (3) období změny na zbylém slovanském území, (4) funkční a systémové souvislosti změny na pozadí dosavadních výkladů.

1. Staročeské přehlásky ('a > ě, 'u > i, 'o > ě)

1.1. Česká přehláska 'a > ě probíhá koncem 12. a začátkem 13. st. (Komárek klade její začátek již do 1. pol. 12. st.), zbylé dvě přehlásky probíhají ve druhé a třetí čtvrtině století 14. Německá přehláska (tzv. *i*-umlaut) se objevuje mnohem dřív – tzv. primární umlaut, jímž se rozumí změna *a > e* již v pol. 8. st. (dokončena je v 9. st.). Další temné vokály *o* a *u* se přehlasují na sklonku sthn. období (za hranici mezi sthn. a střhn. se považuje r. 1100). Stč. přehláskám tak je časově nejbližší až tzv. sekundární umlaut ve 12. st., při němž se přehlasuje *a* na *ä* v případech, kdy tomu původně bránila určitá souhlásková skupina (např. *nahti* > *nähte*, *altiro* > *älter*) (Schmidt 1970, s. 170). Je třeba také připomenout, že intenzivní německá kolonizace českých zemí začíná na konci 13. st., v době provedení přehlásky 'a > ě tedy o intenzivním vlivu německy mluvících obyvatel, natož o bilingvistu, nemůže být řeč.

1.2. Způsob a podmínky provedení změny jsou v obou jazycích zcela rozdílné. V češtině, jak známo, dochází ke změně 'a > ě po měkké souhlásce, nenásledovala-li tvrdá, u obou dalších přehlásek stačila předchozí měkká. Jde tedy o vzájemné působení konsonantu a vokálu v rámci jedné slabiky, tak jak to známe již u psl. přehlásek. Něm. přehláska (*i*-umlaut) je způsobena hláskami *i* nebo *j* v následující slabice, jde tedy o distantní působení dvou samohlásek (sthn. *gast*, pl. *gesti*, sthn. *lang*, komparativ *lengiro*, sthn. *trenken* < **trankjan*). Změna se zřejmě šíří od severních Germánů (zasahuje i zbývající západogerm. jazyky), nebyla však úplně provedena v bavorských a alemanských dialektch (Schmidt 1970, s. 68).

1.3. Přehlásky 'a > ě a 'u > i (přehlásku 'o > ě necháváme pro její okrajový charakter stranou) proběhly důsledně a podle výše uvedených pravidel pouze v českých nářečích v užším slova smyslu, v moravských nářečích jí ubývá. To by mohlo mluvit ve prospěch Bednarczukovy domněnky. Bednarczuk (2000, s. 54) navíc hledá paralelu k stč. přehlásce 'a > ě v hluž. změně starého *a*, *e* v *e* mezi měkkými souhláskami (*jehnjo*, *swječić*). To je však změna dosti mladá (17.–18. st.) a její příčiny je třeba hledat jinde. V obou lužických jazycích totiž dochází k přesunům variant mezi jednotlivými fonémy uvnitř samohláskového systému (Lamprecht 1987, s. 174). Tak v hluž. máme i změnu *u > i* ve slabikách *ju*, *ru*, *lu* (např. *blido*), naproti tomu v dluž., kde není důvod předpokládat menší něm. vliv, jsou změny opačné: 'e > 'a (*wjasoły*), *i > u* (*bluzna*). Náznaky přehlásky jsou i jinde na slov. území, kde je něm. vliv nepravděpodobný, ba nemožný. Přehláska 'a > e se místy objevuje ve slovenských nářečích (Vážný 1934, s. 228) a také v nářečích východobulharských, pokud předcházela měkká souhláska a následovala přední samohláska (Sławski 1962, s. 134) (svým principem je tato přehláska něm. umlautu bližší než změna stč., srov. b.d. *čáša*, *polána*, pl. *češi*, *poléni!*). Přehlásku 'u > i (*cidzi*, *lidé*) i 'o > e (*ocevi*) najdeme v jz. gemerských nářečích (Vážný 1934, s. 293), příklady na *i* místo 'u ve stsl. a b. uvádí i Gebauer (1962, s. 278). Tato fakta dokládají, že asimilační tendence v rámci slabiky, příznačné pro psl., existovaly i po jejím rozpadu v jednotlivých slovanských jazycích.

1.4. Německý vliv na přehlásku 'a > ě připouštěl jako první Gebauer:

K přehlásce české *a-ě* je prostorem i časem nejbližší hornoněmecká přehláska (Umlaut) *a-e*, proniklá již v době staré [...]. Blížkost je tu taková, že se až otázka namítá, nevzniklo-li přehlasování české *a-ě* vlivem německým (1896, s. 121).

Přehláska 'u > i však podle něj s německým umlautem *u > ü* nesouvisí (s. 278), i když na jiném místě (s. 247) ji uvádí mezi změnami, které mohly pod něm. vlivem proběhnout, u přehlásky 'o > ě něm. vliv vůbec neřeší. Pozdější výhrady proti vlivu něm. přehlásky se zakládají především na argumentaci chronologické a na zcela rozdílných podmínkách vzniku (např. Beer 1905, s. 14; Trost 1995,

s. 110). Bednarczuk oproti Gebauerovi vidí něm. vliv u všech tří stč. přehlásek. Jeho argument, že v 1. pol. 14. st. existovaly v češtině jako kombinatorní varianty přední labializované samohlásky [ä], [ö], [ü], podobně jako v střhn. dialekttech užívaných na území Čech a Moravy, však nemá valné ceny (ani v případě, že připustíme jejich dočasnou fonologizaci, viz Lamprecht 1986, s. 74). Tyto kombinatorní varianty jsou logickým přechodem mezi zadními a předními variantami samohlásek, jehož příčiny lze spolu s Lamprechtem vidět nejspíše ve zděděných psl. tendencích. Způsob provedení změny i její časové a socio-lingvistické souvislosti mluví jednoznačně proti německému vlivu.

2. Zánik měkkostní korelace

2.1. Měkkostní korelace v češtině zanikla na přelomu 14. a 15. st. Znamé je svědectví Husovo, který v Postille Pražanům vytýká, že zanedbávají výslovnost dvojího *l* a mluví „od poly česky, od poly německy“. Tento Husův postřeh však nelze přeceňovat a vyvozovat z něj automaticky, že ztráta párové měkkosti nastala německým vlivem, i když sociolingvistická situace pro to byla příznivá. Tzv. hlavní historická depalatalizace je jen završením dílčích depalatalizačních procesů, které do té doby v češtině proběhly.

2.2. V němčině měkkostní korelace neexistuje, nejde tedy v tomto případě o paralelní změnu jako v jiných uvažovaných případech, nýbrž o defonologizaci v českém souhláskovém systému, jíž by se čeština přizpůsobila němčině. Měkkostní korelace se v češ. rozvinula v důsledku pozdně psl. změn (stahování, zánik jerů a nosovek), ještě v pračeském období však došlo k depalatalizacím ve skupinách *t'et* (*t'ät*) a v souhláskových skupinách vzniklých zánikem měkkého jeru. Přestavbu systému však nastartovala až depalatalizace slabik *p'e*, *b'e*, *m'e*, *v'e*, *s'e*, *c'e* a na většině území i *t'e*, *d'e*, *n'e*, která nastala po provedení přehlásky *'a > ě* a započetí změny *r' > ř* (Lamprecht 1986, s. 86 n.), tedy ve 13. st., zánik měkkostní korelace pak byl završen depalatalizací před *ě* a *i* na přelomu 14. a 15. st. (viz i 2.4.)

2.3. Současný stav konsonantických systémů v jednotlivých slovanských jazycích ukazuje, že tam, kde se měkkostní korelace roz-

vinula (tj. v zsl., vsl. a bulharštině), docházelo později často v různé míře k depalatalizacím. Kromě češtiny zanikla měkkostní korelace i ve slovenštině (stejně jako v češtině zůstala omezena jen na pár okrajových dialektů), počet souhláskových korelací se snížil v obou lužických jazycích i polštině (někteří lingvisté dokonce o měkkostní korelaci v polštině pochybují) (srov. Lamprecht 1987, s. 156), na druhé straně zůstala zachována v polabštině vystavené silné germanizaci až do zániku tohoto jazyka. V ukrajinštině došlo k depalatalizacím před *e* a starým *i* a ke ztrátě měkkostní korelace u labiál, k depalatalizacím došlo i v bulharštině.

2.4. Německý vliv na ztrátu měkkostní korelace v češtině považoval za pravděpodobný Komárek (1962, s. 125), proti tomu Trost (1965, s. 23–24). Bednarczuk (2000, s. 56), který se zaměřuje na změny vokalického systému, tento vliv pouze připouští. Také Lamprecht (1958, s. 90) připouští souvislost mezi zánikem měkkostní korelace v češtině a slovenštině a absencí tohoto jevu v sousedních jazycích, ve svých dalších studiích o měkkostní korelaci však zdůrazňuje především systémové souvislosti změny. Je zřejmé, že zánik měkkostní korelace probíhal v těsné souvislosti se změnami v samohláskovém systému. K depalatalizaci souhlásek před *e* došlo po dokončení (či alespoň provedení 1. fáze) přehlásky *'a > ě* (Lamprecht (1986, s. 86) vidí možnou příčinu v asymetričnosti vokalického systému a v potřebě lépe systémově začlenit *ě* a s ním splývající *'ä*). Rozsáhlá depalatalizace před *ě* a *i* na přelomu 14. a 15. st. a následný zánik měkkostní korelace pak nepochybně souvisí s přehláskami *'u > i* a *'o > ě*, které dále omezily počet pozic, kde se fonologický protiklad *C' – C* mohl uplatňovat. Také stav měkkostní korelace v jiných slovanských jazycích napovídá, že příčiny jejího zániku v češtině je třeba hledat ve vnitřních systémových souvislostech fonologického vývoje.

3. Diftongizace *ó > uo* (*é > ie*)

3.1. První doklady na změnu *ó > uo* jsou již z 1. pol. 14. st., dokončení diftongizace se klade na konec 14. st. (Komárek 1962, s. 120), případně až na začátek 15. st. (Lamprecht 1986, s. 105). Zhruba do

stejně doby klade Lamprecht vydělení jotace u dlouhého *ě*, jež se do té doby podle něj vyslovovalo jako úzké *é*. Obdobné starohornoněmecké diftongizace *ō > uo* a *ē > ia > ie* proběhly již do 10. st., v době stč. diftongizací – i když to bylo období intenzivního česko-německého kontaktu – tedy již dávno nemohly působit. Podle Nováka (1939–1940, s. 107) sice přehodnocení češtiny v příslušné německé výslovnosti mohlo nastat podle německého modelu i dávno potom, co byla v němčině změna vykonána, to si však lze opravdu těžko představit.

3.2. Z fonetického hlediska lze změnu *ó > uo* popsat jako vydělení labializace u tvrdých souhlásek. S tím koresponduje Komárkovo zjištění, že v některých památkách 14. st. je diftongizace *ó > uo* nejčastější po retných souhláskách. Ve stč. na rozdíl od sthn. jsou také náběhy k diftongizaci krátkého *o* (*buozě, dietatkuo*), v *Pasionálu klementinském* jsou tyto podoby dokonce časté. Gebauer diftongizaci krátkého *o* vysvětluje analogickým přenesením či odchylnou kvantitou samohlásky, Trávníček i Komárek však v těchto případech správně vidí tendenci k diftongizaci také v krátkých slabikách. Lamprecht (1986, s. 104) nerozvinutí labializace krátkého *o* dává do souvislosti s vývojem krátkého *ě* (*ie*), které se po retnicích začalo chápat jako *j + e*, zatímco v jiných pozicích, kde podle Lamprechtova pojetí došlo k depalatalizaci, vůbec nevzniklo.

3.3. Diftongy *uo* a *ie* se nacházejí poměrně hojně na většině slovanského území. Ve spisovné slovenštině jsou právoplatnými fonémy, v polštině se objevuje *uo* v dialektech (Nitsch 1957, s. 34–35), v lužičtině je alespoň náběh k diftongické výslovnosti samohlásek *ě* a *ó* (Lamprecht 1987, s. 174). Běžná je diftongizace dlouhých středních samohlásek ve sln. dialektech (Logar 1996, s. 26), objevuje se i v dialektech chorvatských (kajkavských). V ruštině se diftong *uo* vyslovuje na místě akcentovaného *o* pod starou akutovou intonací v severních, jižních a hlavně východních dialektech, kde rovněž nacházíme diftong *ie* na místě akcentovaného *ě* (Kuraszkiewicz 1963, s. 48–49). V jižních běloruských a sousedních severoukrajinských nářečích se vyslovují diftongy *uo, ie* na místě akcentovaných starých *o, e*.

3.4. Možnost něm. vlivu na diftongizaci *ó > uo* připouštěl Gebauer, odmítl ho Beer s poukazem na neprovedení paralelní změny *é > ie* i na rozdíl v chronologii a provedení a po něm i další již zmiňovaní autoři (Trávníček, Komárek, Trost). Právě Lamprechtovo nalezení paralelismu ve vydělení jotace u dlouhého *ě* zjevně inspirovalo Bednarczuka (2000, s. 49) k oprášení možnosti něm. vlivu. Lamprecht (1986, s. 96) však přesvědčivě ukazuje, že jak vydělení labializace v *uo*, tak vydělení jotace v *ie* souvisí s odstraňováním měkkostní korelace. Tuto domněnku, pokud jde o *uo*, vyjádřil již před ním Komárek (1962, s. 125), který se od Lamprechta liší v pohledu na fonetickou realizaci dlouhého stč. *ě*, vidí však systémovou souvislost diftongů *ie – uo* i souvislost se zánikem párové měkkosti a ztrátou jotace. Ta spolu s existencí obdobných diftongů v jiných částech slovanské oblasti svědčí o tom, že není důvodu předpokládat německý vliv.

4. Diftongizace *ý > ej, ú > ou*

4.1. Nejstarší doklady obou diftongizací v literárních památkách jsou z konce 14. st., přibývá jich v 15. st., i když nediftongizované *ý, ú* se i nadále hojně vyskytuje. Starý stav s *ý* však zachovává i většina památek 16. a 17. st., i když je zřejmé, že v mluveném jazyce je změna již provedena (důsledky tohoto oddalování normy jazyka psaného od normy jazyka mluveného jsou známy). V neliterárních památkách se uvádějí doklady dokonce již z konce 12. st. (*Tejnéz za Týnec*), dále z konce 13. st. (*de Chejnow* ‘z Chýnova’) a z první poloviny 14. st. (*in Choleyno* ‘v Cholýni’, *Lauchans* ‘v Lučanech’, *in Zakauti* ‘v Zákoutí’), jsou to však jen ojedinělé případy, které se vysvětlují cizí, německou výslovností našich jmen. Pro to svědčí doklady s diftongem *ej* na nepatřičných místech, vyskytující se především v německém kontextu (*de Maleteyn* ‘Maletín’, *de Huleyn* ‘Hulín’, *de Eywancze* ‘Ivaneč’) (Lamprecht 1986, s. 107).

Německé diftongizace *ī > ei* a *ū > au* se šíří od konce 12. st. z centra změny, jímž byl jihobavorský dialekt v rakouských Korutanech, na sever; ve 14. st. již zaujímají celý prostor východní horní němčiny, Čechy, Slezsko a část Durynska, v dalším století pokrývají dialekt

hornosaský a švábský, v 16. století dialekty franské a zastávají se na hranici s dialekty dolnoněmeckými a alemanským (Bednarczuk 2000, s. 51; Schmidt 1970, s. 295–296). Zajímavé svědectví o pronikání diftongů do němčiny na českém území podává dílo Ulricha z Eschenbachu, který působil na přemyslovském dvoře v letech 1270–1290 a užívá již diftongu *ou* za *ū*, ale ještě ne *ei* za *ī* (Schwarz 1934, s. 527). Jak už bylo řečeno, ve 14. st. se oba diftongy v němčině pražské kanceláře běžně používají (převážně v podobách *ei*, *au*), v 15. st. pak se původní diftongy *ei*, *ou*, *eu* mění na *ai*, *au*, *oi* a v této podobě díky Lutherovi vstupují i do literárního jazyka (Bednarczuk 2000).

Je tedy zřejmé, že z posuzovaných změn v samohláskovém systému je v tomto případě časová souvislost něm. a české změny nejbližší, i když i tak by se česká diftongizace projevila s prodlevou několika desetiletí proti domnělé něm. předloze. V této souvislosti bychom ještě upozornili na jeden méně známý sociolingvistický fakt. Obvykle se má za to, že sílicí germanizaci obyvatelstva českých zemí učinila přítrž až husitská revoluce (Schwarz 1934, s. 530, cituje i Bednarczuk 2000, s. 54). Podle novějších poznatků však podíl německy mluvícího obyvatelstva – především ve městech – soustavně klesal již od morových epidemií zhruba v pol. 14. st. (*Dějiny* 1988, s. 70). Německý vliv na české diftongizace by se tedy měl projevit až v době úbytku německého obyvatelstva.

4.2. V provedení diftongizace vysokých samohlásek jsou mezi češ. a něm. závažné rozdíly. Odpůrci něm. vlivu poukazují na zřejmý fakt, že v něm. se diftongizují *ī* a *ū*, v češ. však *y* a *ú*, zatímco *i* – kromě případů, kdy přešlo v *y* po sykavkách (*cejtít*, *sejto*, *vozejk*) a v nářečích i po *l*, *ř*, *č*, *ž*, *š* (Komárek 1962, s. 161) – zůstává. Pokud tedy uvažujeme o možnosti vlivu česky mluvících německých obyvatel, kteří mohli své artikulační zvyklosti přenášet do české výslovnosti (srov. Lamprecht 1986, s. 108 s odkazem na Havránka), zdá se divné, že se tak nedělo ve formálně blízkých výpůjčkách jako *vino* (něm. *Wein*), *míle* (něm. *Meile*), *chvíle* (něm. *Weile*), ale ve slovech s *y*. I foneticky muselo být nhn. *i* bližší stč. vysokému, přednímu *i* než *y* artikulovanému

s nízkým ústním formantem a blížícimu se výslovností širokému *e* (viz popis u Komárka 1962, s. 89–90).

Rozdíl je i ve fonetickém průběhu diftongizace. Kolísání v psaní *ey* a *ay* a používání spřežky *au* za *ou* až do reformy českého pravopisu v polovině 19. století ukazují, že nově vzniklé diftongy nebyly zpočátku totožné s dnešním *ej*, resp. *ou*. Nepřijímá se již Gebauerova myšlenka, že se v obou dvojhláskách původně vyslovovalo *a*; dnes se v první části diftongů vidí neurčitý nelabializovaný zadní vokál (Lamprecht 1986, s. 109–111; Komárek 1962, s. 164–166), který se později ztotožnil s *e*, resp. *o*. V něm. se dlouhé monoftongy *ī*, *ū*, *iu* změnily nejprve v *ei*, *au*, *eu(äu)*, které splynuly se starými diftongy *ei*, *ou*, *öu*; v 15. st. pak se jejich výslovnost upravuje na *ai*, *au*, *oi*. Z těchto rozdílů však samozřejmě nemůžeme vyvozovat velké závěry – něm. fonetický vliv se obvykle vysvětluje jako jistý impuls, který proces diftongizace nastartoval, další průběh již mohl být v obou jazycích poněkud odlišný.

4.3. Diftongizace vysokých samohlásek nejsou ve slov. jazycích tak obvyklé jako diftongizace samohlásek středních. U nás se provedly v českých nářečích v užším slova smyslu (původně však zřejmě – a to je z hlediska případného něm. vlivu překvapivé – bez jihozápadního okraje, srov. Lamprecht 1986, s. 108), v nářečích středomoravských a v přechodném pásu mezi nářečími středomoravskými a východomoravskými, tj. v nářečí kelečském a nářečích dolských, v nichž se diftongizuje *i* *ú* < *uo* a každé *i* včetně *i* < *ie*. Ve slovenštině najdeme diftongizaci v jižní části středoslovenských nářečí (Vážný 1934, s. 227 a 288). Bednarczuk (2000, s. 54) vidí paralelu k české diftongizaci v polabštině, kde podléhají diftongizaci *i*, *y*, *u* v dlouhých slabikách (např. *bait* ‘bít’, *däim* ‘dým’, *mauxo/mäixo* ‘moucha’). Tento jev ovšem nemá jednoznačný výklad (srov. i Polaňski 1993, s. 303). Trost (1968, s. 7–8) něm. vliv vylučuje, protože dněm. nářečí v Lünenbursku, krajích Drawehn a Wendland, kde byla sídla Polabanů, nejsou dotčena tzv. nhn. diftongizací (Bednarczuk proti tomu předpokládá sekundární rozšíření diftongů i v této oblasti), a prosazuje interní výklad podobný internímu výkladu české diftongizace (viz níže). V polštině se vysky-

tuje diftongizace $u > o^u$ v severozápadních velkopolských nářečích. Jiné Bednarczukovy příklady ze západního Polska nejsou přesvědčivé, protože diftongy *ou/au*, *ei* tam nevznikají z vysokých samohlásek. Také v některých z rozmanitých sln. dialektů najdeme *ei* a *ou*, ale většinou za $\bar{e}$, $\bar{o}$. Sklon k diftongické výslovnosti byl zjištěn i u ruského *y* a předpokládá se – na základě spřežky *ɨ* – i pro staroslověštinu, obdobný diftong se uvádí i v makedonských nářečích (Komárek 1962, s. 164–165).

4.4. Vliv něm. na diftongizaci čes. *ú* a *ý* – zřejmě především kvůli časové souvislosti – jsou ochotni připustit i autoři, kteří jsou jinak vůči něm. působení na českou fonetiku skeptičtí. Gebauerovu domněnku o něm. vlivu v tomto případě připouští Beer (přesvědčuje ho paralelnost diftongizací dvou vysokých samohlásek v čes. a něm.), proti se jednoznačně staví Trávníček a Trost. Komárek i Lamprecht zastávají názor, že možnost něm. vlivu nelze ani potvrdit, ani zcela vyloučit. Přitom právě Lamprecht (1986, s. 108 n.) poukázal na možnou souvislost se zánikem měkkostní korelace. Obecná tendence dlouhých samohlásek k disimilaci počátku a konce jejich artikulace podle něj mohla být podpořena tím, že se jazyk snažil uchovat protiklad slabik *b'í* – *bý*, který by byl v důsledku depalatalizačních procesů v době zanikání měkkostní korelace odstraněn. Obdobné tendence k zachování protikladu slabik *s i* a *y* se projevují i na jiných okrajích slovanského území, na nichž by došlo k splynutí *i* a *y* (již zmíněná polabština, staroslověština, makedonská nářečí i okrajová nářečí velkopolská). Lamprecht nachází i další zajímavý důkaz vztahu diftongizace k měkkostní korelaci: na okrajových úsecích našeho území, kde se měkkostní korelace déle zachovala, diftongizace buď vůbec nenastala (severovýchodní Morava), nebo se provedla se zpožděním (jihozápadní Čechy). Z toho vyplývá, že se při výkladech diftongizace můžeme bez cizího vlivu docela dobře obejít, přesto však Lamprecht jistou možnost vlivu připouští jako podporu domácích vývojových tendencí.

Zjištěná souvislost českých diftongizací se ztrátou párové měkkosti a fakt, že v češtině se diftongizuje *y* a ne *i* jako v němčině, svědčí podle našeho názoru jasně proti německému vlivu. Rozdíl v diftongizaci

čes. *y* – něm. $\bar{i}$ by se dal vysvětlit snad jedině tím, že by popud k diftongizací vyšel od *ú* a v češtině by se ze systémových důvodů paralelně diftongizovalo pouze artikulačně bližší *y*, zatímco v němčině se diftongizovaly všechny vysoké ($\bar{u}$, $\bar{ü}$, $\bar{i}$). To je však málo pravděpodobné, naopak Komárek i Lamprecht soudí, že impuls k diftongizaci *ú* vzešel od *y*. Připouštět německý vliv pouze na základě historickospolečenských podmínek (Lamprecht 1958, s. 90 a 1986, s. 109) se nám zdá zbytečné, zvláště když jsme viděli, že ani chronologické a sociolingvistické souvislosti české a německé změny nejsou bezvadné.

5. Závěr

5.1. Z analýzy staročeských hláskových změn (přehlásky, ztráta měkkostní korelace, diftongizace) nám vychází, že předpokládat fonetický či dokonce fonologický vliv němčiny na starou češtinu je neopodstatněné. Zmíněné změny lze vyložit interně, zevnitř fonologického systému, jak ve svých pracích přesvědčivě ukázali především Komárek a Lamprecht. Zjevná je souvislost hlavní historické depalatalizace a staročeských přehlásek. Změna *'a > ě* byla předpokladem pro depalatalizaci ve skupinách *C'e*, přehlásky *'u > i* a *'o > ě* podle našeho názoru výrazně přispěly k úplnému zániku měkkostní korelace (v tom se lišíme od Komárka, pro něhož byla *prius* ztráta měkkostní korelace). Se zánikem měkkostní korelace souvisejí diftongizace *ó > uo* (případně *é > ie*) a *ý > ej*, *ú > ou* – v prvním případě dochází k vydělení labializace a jotace, ve druhém je motivací zachovat původní protiklad slabik *b'í* – *bý*. Příčinu stč. přehlásek, které podle našeho názoru stojí na začátku řetězce zmíněných změn, lze spolu s Lamprechtem spatřovat ve zděděných psl. tendencích k slabičné synharmonii, které se projevují i jinde na slovanském území. V každém případě je něm. vliv na stč. přehlásky ze všech zkoumaných změn nejméně pravděpodobný (z hlediska chronologie, sociolingvistické situace i podmínek změny).

5.2. Určité shody v hláskoslovném vývoji češtiny a němčiny jsou tedy dílem náhodné, dílem výsledkem paralelního vývoje. Za zcela nesouvisející považujeme provedení něm. umlautu a českých přehlá-

sek, které jsou v mnoha aspektech výrazně rozdílné. Stejně tak podle našeho názoru nesouvisí absence párové měkkosti v něm. s její ztrátou v češtině. Určitý paralelní vývoj – i když způsobený různými podněty a provedený v různé době – lze vidět ve vývoji dlouhých samohlásek. V obou jazycích došlo nejprve k diftongizaci středových samohlásek *é, ó* na *ie, uo*. V oblasti vysokých samohlásek došlo v obou jazycích k vytvoření klesavých diftongů *ei, ou*, které tvoří symetrický protějšek k stoupavým diftongům *ie, uo*. Tyto stoupavé diftongy se ovšem vzá-
pětí monoftongizují a nastupují na místo uvolněné diftongizací vysokých samohlásek. Je zajímavé, že tato poslední paralelní změna – i když způsobem provedení i časově si v obou jazycích dobře odpovídající (srov. dokonce i něm. psaní *ü*, později *u*, Schmidt 296) – nebývá zastánci něm. vlivu na češtinu brána v úvahu. Je to zřejmě proto, že v tomto případě je systémová potřeba této změny v češ. evidentní – po diftongizaci *ú, ý* nemá *i* zadní protějšek a na jeho místo nastupuje *ů (uo)*, zatímco *i (ie)* splývá s původním *i*.

5.3. Nelze souhlasit s tvrzením, že přehlásky a diftongizace jsou v němčině živé od nejstarších dob dodnes, zatímco ve slovanštině se projevují hlavně v oblastech kontaktu s němčinou (Bednarczuk 2000, s. 56). Přehlásky – ovšem typově podstatně rozdílné od něm. umlautu – jsou typické pro praslovanštinu a jako určitá reminiscence se objevují i v historické době různě po slovanském území, nejdůsledněji arci v češtině. Stejně tak i diftongy, především za střední samohlásky *ē, ō*, jsou na celém slovanském území běžné.

5.4. Argumenty pro německý vliv na fonetiku a fonologii češtiny jsou tedy podle našeho názoru málo přesvědčivé. Metodologicky závažná otázka fonetického a fonologického vlivu jazyka na jazyk však zůstává otevřena a zasluhuje další důkladné zkoumání.

Literatura

Bednarczuk L., 2000, *Czy istnieją wpływy niemieckie w fonetyce czeskiej? Szkrovište slovesnoje. Studia slawistyczne ofiarowane profesorowi Jerzemu Ruskowi na 70 urodziny*, red. W. Stępnia-Minczewska i W. Boryś, Kraków, s. 47–56.

- Beer A., 1905, *O stopách vlivu němčiny v češtině staré*, „Věstník Královské české akademie nauk” III, s. 1–25.
- Dějiny obyvatelstva českých zemí, 1988, Praha.
- Gebauer J., 1896, *Historická mluvnice jazyka českého I*, 1. vyd., Praha.
- Havránek B., 1934, *Nářečí česká*, „Československá vlastivěda. Jazyk” [Praha] III, s. 84–218.
- Hock H., 1991, *Principles of Historical Linguistics*, Berlin.
- Komárek M., 1962, *Historická mluvnice česká I, Hláskosloví*, 2. vyd., Praha.
- Kuraszkiewicz W., 1963, *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej*, Warszawa.
- Lamprecht A., 1958, *K otázce vlivu jazyka na jazyk*, „Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity”, VII, A 6, s. 88–94.
- Lamprecht A., 1965, *Zur Frage der Tschechisch-deutschen Sprachkonvergenz*, [in:] *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur*, Berlin, s. 29–33.
- Lamprecht A., 1987, *Praslovanština*, Praha.
- Lamprecht A., Šlosar D., Bauer J., 1986, *Historická mluvnice češtiny*, Praha.
- Logar T., 1996, *Diftongizacija in monoftongizacija v slovenskih dialektih*, [in:] *Dialektološke in jezikovnozgodovinske razprave*, Ljubljana, s. 26–29.
- Nitsch K., 1957, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław–Kraków.
- Novák E., 1939–1940, *Neznáme nemecké vplyvy na západoslovanský, východoslovanský a maďarský konsonantizmus*, „Linguistica slovacca” I–II, s. 106–117.
- Poliański K., 1993, *The Slavonic Languages*, London–New York.
- Schmidt W. (red.), 1970, *Geschichte der deutschen Sprache*, Berlin.
- Schwarz E., 1934, *Německý jazyk na území ČSR*, „Československá vlastivěda. Jazyk” [Praha] III, s. 524–597.
- Sławski F., 1962, *Zarys dialektologii południowosłowiańskiej*, Warszawa.
- Trávníček F., 1935, *Historická mluvnice československá*, Praha.
- Trost P., 1965, *Deutsch-tschechische Zweisprachigkeit*, [in:] *Deutsch-tschechische Beziehungen im Bereich der Sprache und Kultur*, Berlin, s. 21–28.
- Trost P., 1968, *O diftongizaci v polabštině*, „Slavica Pragensia” [Praha] X, s. 7–8.
- Trost P., 1995, *Německé vlivy na slovanské jazyky*, [in:] *Studie o jazycích a literatuře*, Praha, s. 110–112.
- Vachek J., 1962, *K otázce vlivu vnějších činitelů na vývoj jazykového systému*, „Slavica Pragensia” [Praha] IV, s. 35–46.
- Vážný V., 1934, *Nářečí slovenská*, „Československá vlastivěda. Jazyk” [Praha] III, s. 219–310.